

НОМІНАЛЬНА ШКАЛА ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ: АКТУАЛЬНІСТЬ І МЕТОДИКА ПОБУДОВИ

Соціологічні дослідження ставлення членів суспільства до особистісних якостей людей дають можливість зробити певні висновки про коло тих цінностей, що культивуються в даному суспільстві. В статті подається алгоритм побудови номінальної шкали оцінно-позитивних особистісних якостей як інструменту соціологічних досліджень ціннісних орієнтацій щодо особистісних якостей та обґрунтування актуальності таких досліджень з точки зору останніх тенденцій у розвитку соціологічної науки.

Філософія людського життя ґрунтується на цінностях, тобто на переконанні людини в тому, що є справді важливим у житті, а що — ні. Оскільки люди в своєму житті орієнтуються на цінності, то відповідно в процесі соціалізації, зокрема, в процесі опанування суспільними, політичними, моральними, естетичними цінностями та ідеалами тих чи інших спільнот, у кожної людини формуються ціннісні орієнтації, які виражають життєву позицію індивіда, його моральні принципи та світогляд. Спілкуючись із людьми у різних життєвих ситуаціях, ми обов'язково звертаємо увагу на їхні особистісні якості, на те, як вони схильні поводитись. Відповідно до цього ми обираємо друзів, шлюбних партнерів, співробітників і навіть президентів. На основі аналізу результатів досліджень ставлення членів суспільства до особистісних рис людей можна будувати моделі бажаних якостей особистості від політика до супутника життя. Крім того, такі соціологічні дослідження дають можливість зробити певні висновки про коло культивованих цінностей у даному суспільстві, здобути дані, необхідні для з'ясування поширеності в суспільстві в цілому певних характеристик, притаманних окремим індивідам або їхнім групам.

Актуальність дослідження особистісних якостей можна окреслити з кількох сторін.

По-перше, аналіз особистісних рис може пояснити, якою мірою сучасний український індивід у взаєминах із соціальною структурою є об'єктом, а якою — суб'єктом. У соціологічній науці до середини 90-х років традиційно вважалося, що в стосунках між особистістю і соціальною структурою домінуючим є суспільство [1]. Останні тенденції в аналізі соціальної структури та особистості більше наголошують на ролі

особистості як активного агента формування своєї поведінки та навіть більших соціальних структур, оскільки в суспільствах перехідного типу внаслідок зламу старих норм і структур нові утворюються значною мірою під впливом особистісних якостей індивідів. Цей зростаючий наголос на впливі якостей людей на макросоціологічні явища є свідченням переміщення фокуса розгляду із впливу соціальної структури на особистість до фокуса на особистості як такій, що створює та будує структури в системах культурного значення. Такий розвиток наукових зацікавлень також є свідченням зростаючої інтеграції між різними методами та напрямками соціальної психології, а також дає можливість перетину з соціологією в сфері пояснення зв'язку мікро- і макрорівнів.

Поступове зосередження на мікросоціологічних та психологічних процесах у 80-х рр. призвело до визнання доречності широкого спектра соціально-психологічних теорій та досліджень у західній соціології, де соціально-психологічні процеси перед тим розглядалися як такі, що не стосуються суті або не йдуть далі твердження про наявність "чорного ящика" між макросоціологічними явищами та поведінкою і психологією індивідів [2]. Багато з цих аналізів змальовували взаємодію індивідів із соціальною структурою як дуже випадкову та ситуативну.

Хоча розвиток ґрунтовного соціально-психологічного аналізу соціальної дії та впливу особистості на соціальну структуру тільки починається, проте вже існуючі наукові розвідки з питань раси, тендеру та класу відкривають все дедалі більше способів, якими "зневажені" індивіди, діючи самостійно чи в колективі, виступають руйнівниками тривких соціальних структур влади та престижу. Така зміна акцентів у соціології

висвітлює проблему вивчення потенцій, особливостей, а також побудови прогнозів щодо впливу особистісних якостей індивідів на зміну соціальної структури суспільства, як вельми актуальну для сучасного етапу розвитку українського суспільства та соціологічної науки в Україні.

По-друге, порівняльні дослідження особистісних якостей людей різних націй, етнічних, вікових, територіальних та інших соціальних категорій і груп дають можливість визначити, в чому вони подібні між собою, а в чому відрізняються. Порівняльні дослідження в соціології мають тривалу і різноманітну історію, яку можна прослідкувати, починаючи з порівняльних соціально-психологічних зацікавлень Макса Вебера. Цікавість до компаративістських досліджень на Заході останнім часом зросла завдяки кільком прогресуючим тенденціям: по-перше, це всезростаюча глобальна взаємопов'язаність соціального, політичного та економічного життя; по-друге, визнання культурного розмаїття в суспільстві та між суспільствами; по-третє, широкі філософські та методологічні тенденції, такі, як постмодернізм та деконструктивізм у гуманітарних та суспільних дисциплінах [3]. Ці тенденції спричинили переоцінку багатьма соціальними психологами потреби в міжкультурних та міжнаціональних компаративістських підходах у соціальній психології. На думку прихильників компаративістських досліджень, вони покликані викривати упередження, спричинені "культурними фільтрами та ширмами", які існують у будь-якому суспільстві. Найбільш поширене застосування компаративістських досліджень у соціальній психології — це перевірка універсальності психологічних феноменів. М. Кон вважає, що міжнаціональні дослідження в першу чергу перевіряють загальність тенденцій, використовуючи націю як контекст [4].

Міжнаціональні дослідження є необхідними ще й тому, що вони є джерелом важливих соціальних знань у міжнародній сфері. Змінний геополітичний контекст кінця ХХ століття робить проведення широких досліджень неповним без знань про міжнаціональні відмінності та глобальні зразки і тенденції. Розуміння культуральних відмінностей є одним з основних надбань, що його компаративістські соціологічні дослідження можуть надати політикам у сучасному світі. Оскільки ми спілкуємося у всезростаючому глобальному оточенні, міжнаціональні та міжкультурні дослідження мають великий потенціал прикладної користі для політики, бізнесу та вищої освіти. Розширення участі України в компаративістських кроскультурних дослідженнях та розвиток досліджень такого типу всередині країни могли б дати цінну інформа-

цію владним та бізнесовим структурам щодо творення державної та економічної політики з урахуванням особливостей національного менталітету.

У соціологічних дослідженнях одним із підходів до вивчення ціннісних орієнтацій є вивчення ставлення членів суспільства до особистісних якостей людей. Перед будь-яким дослідником, який поставить собі мету дослідження цієї проблеми методом опитування, відразу постануть дві ключові проблеми.

По-перше, використання відкритих запитань у дослідженнях особистісних якостей призводить до проблеми ідентифікації та класифікації отриманих відповідей. Для однозначного віднесення кожної відповіді до певної категорії кодувальник повинен мати повний перелік усіх можливих формулювань, що стосуються особистісних характеристик.

По-друге, неусвідомленість або неповне усвідомлення усіх компонентів ставлення є однією з важливих особливостей людської ментальності. Такий характер ставлення до особистісних якостей призводить до труднощів відтворення їхнього повного переліку респондентом у ситуації опитування та як наслідок цього — надання неповної відповіді на відкрите запитання (яке, незалежно від складності, найчастіше викликає у респондента менш відповідальне ставлення та більше небажання відповідати, ніж при відповіді на закриті запитання).

Отже, такі дві проблеми зумовлюють необхідність побудови передусім достатньо вичерпної номінальної шкали особистісних якостей, яка позбавляє респондента труднощів відтворення інформації про ціннісні орієнтації стосовно особистісних якостей (що є інформацією переважно підсвідомого рівня) та знімає проблему ідентифікації та ототожнення отриманих відповідей. Номінальні шкали, як відомо, застосовуються тоді, коли в якості модельованих у процесі вимірювання емпіричних відносин між об'єктами виступають лише відносини рівності — нерівності [5]. Об'єкти вимірювання (наприклад, особистісні якості) виступають у цьому випадку як множина класів (констеляцій), які не перетинаються та в основному вичерпують всю сукупність. Тобто категорії номінальних шкал мають бути взаємно виключними та по можливості вичерпними [6]. Кожному класові дається найменування, числове позначення якого є одним із шкальних значень. Вимоги, які ставляться до шкальних значень, полягають у тому, що рівним об'єктам повинно відповідати одне й те саме число, а нерівним — різні числа, тому номінальна шкала фактично віддзеркалює застосовану класифікацію вихідних об'єктів. Водночас кате-

горії такої номінальної шкали можуть бути використані для побудови шкал вищого рівня вимірювання, оскільки кожна з номінант може виступати предметом оцінювання (наприклад, інтенсивності ставлення) за порядковою або інтервальною шкалою.

Оскільки така номінальна шкала має бути якнайповнішою та якнайвичерпнішою, то найбільше задовольнити таким умовам можна лише шляхом побудови номінальної шкали лексичним методом [7], який використовує словники як своєрідне сховище інформації, доступної через вивчення словникових статей. Застосування лексичного методу для побудови номінальної шкали ґрунтується на такому постулаті: усі якоюсь мірою значні якості особистості за час історичного розвитку мови отримали своє позначення відповідними словами мови. Звідси випливає, що вивчення будь-якої із сучасних розвинених мов, виділення з неї слів, які позначають особистісні якості, може дати найобґрунтованіший перелік тих особистісних якостей, які історично виникли і закріпилися в мові народу як найважливіші для його життя. Засвоєння мови дитиною — один з найважливіших механізмів відтворення ментальності народу в процесі онтогенезу. Його результатом є формування в свідомості суб'єкта певної семантичної системи, що, як багато хто вважає, детермінує його світосприймання. Мова — універсальна форма відображення ментальності. Завдяки текстам та мовним формам можна реконструювати ментальні структури. Адже в мові відображений і закріплений досвід сотень поколінь, мільйонів людей, які протягом тисячоліть спостерігали, вивчали, оцінювали людські якості, відкидаючи при цьому випадкове і плінне та закріплюючи все основне й багатократно повторюване [8]. Саме прямий зв'язок між ментальністю та мовою народу робить проблематичним використання інструменту дослідження, розробленого в іншій мові, іншою ментальністю, іншою системою цінностей. Ось чому для уникнення систематичних помилок у соціологічних дослідженнях складних соціально-психологічних феноменів не можна користуватися простим перекладом інструментів, розроблених на мовному матеріалі інших націй.

Лексичним методом для побудови переліків особистісних якостей або номінальних шкал користувалися як відомі американські вчені Р. Кеттел та Олпорт, так і радянські вчені. Оскільки в Україні до здобуття незалежності соціологічні дослідження могли проводитися лише російською мовою, то, відповідно, весь соціологічний інструментарій розроблявся на матеріалах російської мови. Для побудови номінальної шкали на матеріалі української мови авторкою статті ви-

користовувався алгоритм побудови номінальної шкали оцінно-позитивних особистісних якостей, розроблений наприкінці 70-х років В. Є. Хмельком [9]. Ось його основні кроки:

1. По-перше, на основі контент-аналізу та пілотажного обстеження було складено попередній (вихідний) словник тезауруса. (Термін "тезаурус" [10] закріпився як робоче позначення словників особливого типу, які є систематичним упорядкуванням лексики будь-якої наукової або технічної галузі, виконаним за семантичним (а не за алфавітним або іншим формальним) принципом і орієнтованим на інформаційний пошук. У словниковій статті словника-тезауруса дається не визначення слова як у тлумачних словниках, а перелік слів, які мають стійкі зв'язки з ключовим словом (іноді з вказівкою на тип зв'язку або його силу). Семантичний словник-тезаурус є дуже рафінованим та структурованим способом представлення смислових зв'язків.) У пілотажному обстеженні респондентам було поставлено два відкриті запитання: "Які якості Ви особливо високо цінуєте в людях, з якими разом працюєте?" та "Які якості людей, з якими Ви працюєте, Вам найбільше не подобаються?". При аналізі відповідей на ці запитання виявилось, що відповіді тих самих респондентів на обидва запитання здебільшого є антонімічними. Тому завдання розробки шкали особистісних якостей було зведено до розробки шкали найменувань лише оцінно-позитивних якостей особистості, а саме тих якостей, які звичайно розглядаються як позитивні.

2. На другому етапі було проведено розгортання вихідного словника через семантичні зв'язки кожного із зафіксованих термінів, а саме через синонімічні, родо-видові та асоціативні співвідношення по чотирьох словниках: 1) по двох останніх (за часом видання) словниках синонімів російської мови; 2) по двох останніх тлумачних словниках. Для кожного нового слова-синоніма позитивної якості, так само як і для термінів вихідного тезауруса, виписувалися синонімічні зв'язки по чотирьох даних словниках на окремі картки.

3. На певному етапі поява нових синонімів позитивних якостей особистості припинилася. Після цього повнота картотеки була перевірена за орфографічним та за оберненим словниками російської мови. Ті терміни, які не були виявлені на другому етапі, також оброблялися по чотирьох словниках (за схемою, описаною на другому етапі). За рахунок такої роботи зі словниками було виявлено 582 найменування оцінно-позитивних якостей особистості.

4. Останнім етапом розробки номінальної шкали був статистичний аналіз зв'язків між термінами (словами-синонімами) в тезаурусі. Оскільки

ки більшість найменувань позитивних особистісних якостей є синонімічними, то В. Є. Хмелько вирішив розглядати в якості категорій шуканої шкали не окремі слова-назви позитивних якостей особистості, а вже сформовані в мові смислові констеляції таких слів, а саме — синонімічні ряди. Для цього зв'язки між словами були описані математично. Чим більше словників подають одне слово як синонім до іншого, тим інтенсивніший зв'язок між ними і тим більша вірогідність того, що ці слова потраплять до однієї смислової констеляції, і навпаки. Наприклад, слово "запальність" пов'язане із словом "гарячість" по трьох словниках, а зі словом "пристраєність" тільки за одним. Але такий аналіз був ускладнений тим, що одні і ті ж слова внаслідок багатозначності могли входити до різних синонімічних рядів. У такому разі дослідникові доводилось "розрізати" зв'язки, які виникали вже між констеляціями, та відносити слово-мігрант до того синонімічного ряду, з яким воно має більший зв'язок. Таким чином було виділено 78 констеляцій (синонімічних рядів) назв оцінно-позитивних якостей особистості.

5. Отже, кожна з 78 констеляцій представляла окремий синонімічний ряд окремої особистісної якості, тобто самостійну категорію номінальної шкали. Але в такому громіздкому вигляді (одна констеляція могла містити до 5—7 слів) номінальна шкала не готова до "споживання" респондентом. Так, після виділення синонімічних рядів, або констеляцій, визначались їхні домінанти або зірки. Саме ці домінанти і представляють у номінальній шкалі даний ряд близьких за значенням слів, які втілюють поняття певної риси людського характеру. Зірками є ті слова, на які припадає найбільша кількість посилань у межах одного синонімічного ряду в чотирьох словниках. З кожного синонімічного ряду відбиралось не більше двох слів, які й утворювали окрему категорію номінальної шкали. Тому кожна констеляція була представлена в номінальній шкалі однією-двома (іноді трьома) домінантами, які найповніше виражають зміст інших членів синонімічного ряду та є більше за них поширеними.

6. Для ще більшої зручності респондента номінальна шкала була розділена на чотири блоки: один з них представляє особистісні якості, що характеризують потенціал особистості (знання, вміння, здібності), і три блоки, що характеризують три аспекти спрямованості особистості — її соціокультурні, моральні та ідейно-політичні орієнтації.

Шкала українською мовою будувалась авторкою статті за послідовністю алгоритму по-

будови номінальної шкали В. Є. Хмельком з деякими змінами.

1. По-перше, вихідним словником тезауруса побудови відповідної номінальної шкали українською мовою став переклад повного тезауруса російськомовної шкали.

2. Після того як поява нових синонімів по чотирьох словниках припинилась, розгорнутий український тезаурус зазнав деякого змістового доопрацювання (шляхом експертної оцінки його експертами-викладачами української мови та психології, а також студентами старших курсів відповідних факультетів). Нові слова оброблялись за описаною схемою по чотирьох словниках.

3. Статистичний аналіз зв'язків проводився за допомогою спеціальної програми, написаної в середовищі MATLAB. Обробка результатів аналізу здійснювалася за допомогою базового модуля та модуля Statistics програми SPSS, а також програми Excel. Семантичні зв'язки (синонімічні, родо-видові та асоціативні співвідношення) між словами математично виражались числами від 1 до 9.

Розгортання і встановлення зв'язків між елементами вихідного тезауруса проводилося за такими чотирма словниками української мови:

- Тлумачному "Словнику української мови" в 11 томах;
- "Короткому словнику синонімів української мови" І. Деркача;
- "Русско-українському словарю синонімів";
- "Практичному словнику синонімів української мови".

На сьогодні всі кроки зазначеного алгоритму практично вже виконано. Словник тезауруса складається з 693 слів, зв'язки між якими представлені матрицею 693x693 елементів. Проведений статистичний аналіз щільності зв'язків між усіма термінами тезауруса. Після завершення аналізу результатів цієї статистичної обробки буде запропоновано номінальну шкалу особистісних якостей, яку можна буде використовувати для дослідницьких та інформативних цілей та для побудови шкал вищих рівнів вимірювання. Так, наприклад, іміджмейкерам були б корисними результати досліджень про те, які риси політиків є найбільш бажаними для виборця. Шлюбне агентство могло б користуватися такою шкалою як найповнішим переліком для визначення бажаних рис майбутнього шлюбного партнера. Вчений-соціолог може користуватися цим інструментом для відстеження тенденцій розвитку та змін у поширенні певних особистісних якостей в українському суспільстві, а також змін відповідних ціннісних орієнтацій у тих чи інших соціальних групах.

1. House J. H. Social Structure, Relationships and the Individual II Sociological perspectives on social psychology I ed. by Caren S. Cook, Garry Allan Fine, James S. House.— Boston: Allyn and Bacon.— 1995.— P. 388.
2. House J. H. Social Structure, Relationships and the Individual II Sociological perspectives on social psychology I ed. by Caren S. Cook, Garry Allan Fine, James S. House.— Boston: Allyn and Bacon.— 1995 — P. 390.
3. Miller-Loessi K. Comparative Social Psychology II Sociological perspectives on social psychology I ed. by Caren S. Cook, Garry Allan Fine, James S. House.— Boston: Allyn and Bacon .— 1995.— P. 398.
4. Miller-Loessi K. Comparative Social Psychology II Sociological perspectives on social psychology / ed. by Caren S. Cook, Garry Allan Fine, James S. House.— Boston: Allyn and Bacon .— 1995.— P. 408.
5. Номинальная шкала //Энциклопедический социологический словарь.— Zimmerman BCS Stones GmbH, 1995.—P. 453.
6. Reynolds H. T. Analyses of Nominal Data. Sage Publications, 1984.—P. 10.
7. De Raad B., Perugini M., Szirmak Z. In Pursuit of Cross-Lingual Reference Structure of Personality Traits: Comparisons Among Five Languages II European Journal of Personality— 1997.—N П.—P. 167—185.
8. Блюмкин В. А. Моральные качества личности.— Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974.— 185 с.
9. Хмельно В. Е. Номинальная шкала личностных качеств// Социологические исследования.— 1981.— № 2.— С. 124—134.
10. Шмелев А. Г., Похилько В. И., Козловская-Тельнова А. Ю. Практикум по экспериментальной психосемантике.— М.: Издательство Московского университета, 1988.—207 с.

Martsinkiv A. B.

NOMINAL SCALE OF THE PERSONALITY TRAITS: TOPICALITY AND METHODOLOGY OF CONSTRUCTION

Sociological research of the society members' attitudes towards the traits of the human personality give the possibility to make some inferences about the set of values which are cultivated in the particular society. The article presents algorithm of construction of the nominal scale of the value-positive personality traits as an instrument for the sociological research of the value orientations towards personality traits. The issue of topicality of the above research from the point of view of the last tendencies in the development of the sociological theory is also considered in the article.